

ХУСУСИЯТҲОИ ЛЕКСИКӢ- СЕМАНТИКӢ ДАР ЛЕКСИКАИ ҚАННОДИИ ЛАҲЧАИ ТОЧИКони САМАРҚАНД

Муродкулова Дилафрӯз

Донишҷӯи бахши IV-уми Донишгоҳи давлатии Самарқанд ба номи Шароф Рашидов
факултаи филология

Аннотатсия: Дар ин мақола оиди хусусиятҳои луғавӣ, семантикии соҳаи қаннодӣ шеваи тоҷикони Самарқанд сухан ронда шудааст.

Калид вожаҳо: сермаъноии калимаҳо, метафора, метонимия, омонимҳо, синонимҳо, снекдоха..

Нормаи муқаррарии забони адабӣ дар он аст, ки тарзи талаффуз, калимасозӣ ибора ва ҷумла тартиб додан, тарзи баён, истеъмоли калимаҳои ҷудогона ва маънои онҳо ба ҳама дастрас бошад. Аз ҳамин ҷиҳат гуфта метавонем, ки барои тасвири ҳолат, воқеаю ҳодисаҳои забони адабӣ аҳамияти объекти тасвир шуда, маҳз ба воситаи ин забон муайян ва муқаррар карда мешавад. Хусусиятҳои пурраи забони адабӣ дар асарҳои бадеӣ вобаста ба объекти тасвир кушода мегарданд ва ифодаҳои гуногуни лаҳҷавӣ дар як рамкаи умумӣ ба қонунҳои маъмули грамматикӣ шинохта мешаванд: воҳидҳои лексикӣ якҷоягии мафҳумҳои маълум хусусияти умумӣ оммавӣ пайдо мекунанд ва ба воситаи тарзи баёнӣ то дараҷае анъанавӣ истеъмол меёбанд, ифодаҳои маҷозӣ, фразеологӣ-идеоматикӣ дар забони лаҳча ба қолаби муайян дохил мегардад ва ғайра.

Дар лексикаи қаннодӣ хусусияти забони лаҳҷавӣ мувофиқи мушоҳидаҳо дар мавридҳои зер ба назар мерасад:

1. Барои нигоҳ доштани характер ва ба таври конкретӣ нишон додани предмет ба оҳанги талаффузи калимаҳои шевагӣ лаҳҷавӣ эътибори ҷиддӣ додан зарур аст.
2. Барои он ки калимаҳои хоси соҳаи қаннодӣ дастраси хонандагон бошанд, онҳоро аз ҷиҳати шакл ва маъно ба қолаби муқаррар дохил намоем.
3. Бо мақсади он ки фаҳмидани предметҳо ва маънои онҳо осон шавад, калимаҳоро нисбат ба ҳолат ва хусусиятҳои лаҳҷавии тоҷикони Самарқанд ба таври саҳеҳ истифода карда тавонем.
4. Калима ва ибораҳои лексикиро мувофиқи маъно дар мавқеаҳои муносиб кор фармоем.
5. Чунин хусусиятҳо дар лексикаи қаннодӣ тоҷикони Самарқанд дар арсаи васеи забони миллии тоҷик обутоб ёфта маъмул мешаванд: Масалан, калимаи "Қанд" мафҳуми умумистеъмоли дорад, ки тамоми чараёни истеҳсоли соҳаи қаннодиро дарбар мегирад.

Дар хусуси "қанд" классикони адабиёти тоҷик дар ашъорашон чунин гуфтаанд:

Ошиқонро мурдан аз дарди ту хуштар аз ҳаёт.

Талхӣи ғамҳои ту ширинтар аз қанду набот.

Ибни Ямин

Асоситарин ва муҳимтарин материал, ки ба ёрии он забони шевагию лаҳҷавӣ сурат меёбад, калимаҳои умумиистеъмоли мебошанд, ки дар гуфтугӯ ва нутқи хаттӣ ба қор бурда мешавад.

1.1. Сермаъногии калимаҳо дар "Лексикаи қаннодии лаҳҷа тоҷикони Самарқанд"

Дар лексикаи қаннодии лаҳҷаи тоҷикони Самарқанд маъноҳои гуногун пайдо кардани калима, тартиб ва ибораҳо далели он аст, ки дар гуфтугӯи лаҳҷавӣ низ сермаъногии сухан ба эътибор гирифта мешавад ва қозибанокии ифода ҳам ба ҳамин алоқаманд мешавад. Сермаъногии калимаҳо вобаста ба мазмуни умумии матн зоҳир мегардад. Дар сарчашмаҳои адабиёти классикӣ қисме аз истилоҳоти касбу ҳунар, аз ҷумла, номҳои таомҳо, ширинию қаннодӣ, номи нонҳоро пайдо карда метавонем, ки онҳо хусусияти умумиистеъмоли пайдо кардаанд. Масалан, аз байни шоирони классикӣ Абуисҳоқи Аъйима дар ашъори ӯ қариб зиёда аз 270 номи таом ва ширинихоро пайдо карда метавонем¹.

Масалан, калимаҳои **қанд, шакар, ширин, ҳалво, қаннод, нишолло, навоҷ, қандалот, шинӣ, гулқанд, қиём, печак, пашмак, қандалотча, парварда, набот, обидандон, кунҷит ҳалво, ҳалвои лавз, ҳалвои кунҷидӣ ҳалвои бодомӣ, ҳалвопечак, ҳалвои мағзӣ, ҳалвои pistaгин, ҳалвои чақ-чақ, ҳалвои чиқ-чиқа, ҳалвоитар, ҳалвои пахтагин, ҳалвои себин, ҳалвои семичкагин, ҳалвои қоқтӣ, ҳалвои рӯғанин, ҳалвои савунак, ҳалвои муллоқанд, ҳалвои лойқанд, қандалоти қутир, ҳалвои чамоқин, чақ-чақи дандон, чир-чири нордон, ҳалвои тундак, ҳалвои руста, ҳалвои яҳак, оби навоҷ** ва амсоли ин калимаҳои мебошанд, ки умумиистеъмоли буда, барои ҳама фаҳмоанд. Масалан, Фарҳодҷон чашмашро аз замин нақанда "Онаҷон, ман-ба кулҷи қандин пухта тед". Онақалон, ба ман кулҷаи қандин пухта диҳед (адабӣ). "Ҳалим-ино ҳаррӯз ду қуттӣ ҳалвои пахтагин месозанд - Оилаи Ҳалим ҳар рӯз ду қуттӣ ҳалвои пахтагин мепазанд.

"Ҳалбо-ӣи рӯғанин-а рӯзи -оӣи иди Рамазон мӯл мепазан" -(Ҳалвои рӯғанинро дар рӯзҳои иди Рамазон бисёр мепазанд)

"Печак-а харидораш мӯл, лекин тайёр карданаш қийин" - Харидори печак бисёр, лекин тайёр кардани он душвор.

¹ Девони Аъйима Мавлоно Абуисҳоқи Ҳаллоҷи Шерозӣ, ҷопи Истамбул, соли 1302 ҳиҷрӣ.

Аз мисолҳои оварда шуда маълум шуд, ки ба ифодаҳои полисемантикӣ қор фармуда шудани калима ва ибораҳои умумистеъмоли ниҳоят зиёд буда, сабаби асосии бисёри гуворо хуб баромадани сухани гӯянда дар ҳамин аст. Ба ин маънӣ мисолҳои бисёр далел шуда метавонад.

"Гапи шоир роҳати чон"

"Гапи талху ҳавойи-я патто, фақат зувонат-а ширин кун. Гапи талху пичингро кам куну забоната ширин кун"

Ҳар як калимае, ки ба маъноӣ кӯчида истеъмом меёбад, дар матн як ифодаи хосро мефаҳмонад. Он ифода дар назари хонанда аз як ҷиҳат, ба маъноӣ мақсад далолат кунад, аз ҷиҳати дигар роли услубии он калимаро нишон дода меистад.

"Зиндаги-йи маҷбур-йи ширин намешуд- Зиндагонии маҷбурӣ ширин намешавад"

Оби дандон, чак-чаки дандон чир-чири нордон, шакар об, мулло қанд гул қанд, лойқанд, сарқанд.

Ин калима ва ибораҳо ғайр аз маъноӣ аслии худ якҷанд ифодаҳои маҷозӣ доранд.

Дар урфият, дар тӯй тамошоӣ келинфурӯрӣ, дар суруди "ёр-ёр" бачаҳо "чак-чаки дандонат занад" гуфта мехонанд.

Ё ки "Зулфи-яа йаг имрӯз шакароб кун, кайф карда хӯрем" - Зулфия имрӯз як шакароб кун, кайф карда хӯрем.

Э дадо баро-йи шакароб қадан шивит қаланфур, памидор, фатир даркор"- Эй падар барои шакароб қардан масолеҳ: шибит, қаламфур, помидор, фатир лозим:

Дар ин мисолҳо дар қатори ифодаҳои муродиф ба ифодаҳои маҷозӣ аҳамияти махсус дода мешавад. Қариб ҳамаи калимаҳои умумистеъмолие, ки дар матн дучор қарда мешавад, баробари мафҳуми хоси худ як ифодаи иловагӣ низ дорад, Масалан, калима ва ибораҳои "оби дандон", "чак-чаки нордон", "лабқанд", "сарқанд" ба маъноӣ монандкунӣ бештар ба назар мерасад.

Сермаъноӣ калима аз маъноӣ аслии калима сар мезанад, зеро ки ҳамаи маъноҳо дар гирди маъноӣ аслии давр мезанад. Яъне маъноҳои маҷозӣ ба маъноӣ аслии калима алоқаманданд. Масалан, маъноӣ аслии калимаи "қанд" маънояш моддаи саҳти ширин, ки аз қиёми шираи лаблабу ё найшакар тайёр мекунад. Қанӣ мафҳуми умумист, ки тамоми чараёни истеҳсоли соҳаи қаннодиро асосан дар бар мегирад. Аз ин рӯ ҳамаи масолеҳи ин соҳаро калимаи ширин, шакар аст, иваз мекунад: ҳалвои муллоқанд, ҳалвои лойқанд, ҳалвои собунак, ҳалвои чак-чаки дандон ҳалвои чир-чири нордон ва ғайра.

1.2. Метафора

Дар "Лексикаи қаннодӣ дар лаҳҷаи тоҷикони Самарқанд" ҳамин хел чумлаҳоро дучор карда тавонистем, ки маънии калимаҳо дар асоси монанди, шабоҳати предметҳо аз як мафҳум ба мафҳуми дигар кӯчидааст, ки ин намуди маҷозро метафора номидан мумкин аст. Ин монандӣ мумкин аст аз ҷиҳати шакл, ранг, тарзи ҳаракат, ҷойгиршавӣ, аломат ва ғайра рӯй диҳад, ин тарзи кӯчидани маъниро ташбеҳ ташкил медиҳад:

Оби дандон, ҳалвои ҷақ-ҷақи дандон, ҳалвои лойқанд, қандалоти кӯтир, ҳалвои муллоқанд, ҳалвои руста, ҳалвои чир-чири нордон....

Мисолҳо:

"Бийи-чон, чува ҳалбойи оби дандон мегӯн- Модарчон, чаро ҳалвои оби дандон мегӯянд (адабӣ)
Таркиби оби дандон, ҷақ-ҷақи нордон, ҳалвои лойқанд, ҳалвои муллоқанд .

Мисолҳои оварда шуда хулоса бароварда тавонистем, ки маънии калимаҳо дар асоси монандӣ, шабоҳати предметҳо аз як мафҳум ба мафҳуми дигар кӯчидааст, ки ин намуди маҷоз метафора аст.

1.3. Метонимия

Метонимия аз калимаи грекӣ гирифта шуда, маънояш дар асоси алоқамандӣ ё вобастагӣ рӯй медиҳад, яъне кӯчидани маънои калимаро мефаҳмонад, метонимия ном дорад.

Дар лексикаи қаннодии шеваи тоҷикони Самарқанд як намуди маҷоз метонимия ҷой дорад.

Кӯчидани маънии калимаҳо метавонад аз рӯи алоқамандӣ ва ё вобастагӣ рӯй диҳад, ингуна алоқамандӣ ҳодисаи оддии метонимия вобаста аст: ду мафҳуми ба ҳам алоқаманд бо як калима ифода мегардад.

Ширин - номи инсон аст. Дар натиҷаи кӯчидани маънои калима шакли худро дигар мекунад, яъне дар лексикаи қаннодӣ калимаи "ширин" чунин маъно дорад, вай дорои маззаи қанд ва шакар амсоли онҳо.

Дар лаҳҷаи тоҷикони Самарқанд "**Қандалот**" номи инсон, дар натиҷаи кӯчидани маънии калима шакли худро дигар мекунад, аммо дар лексикаи қаннодии лаҳҷаи тоҷикони Самарқанд чунин маънидод карда шудааст. "**Қандалот**" як шакли ҳалвои дона-дона, ки аз қиёми шакари ба хамир ё мағз ва ё ба нахӯд омехта буғ додашуда тайёр мекунад.

Миршакар - номи инсон аст, аммо дар лаҳҷаи қаннодӣ, шакар навъи асосии лексикаи қаннодӣ буда, аз қиёми шираи лаблабуи қанд ё найшакар тайёр мекунад. **Навотой, Қандалот, Ширин,**

Шакарӣ. "Дар оянда **Ширинойу Навотӣ** ба мусобиқа ҷойи аввала мегиран - Дар оянда **Ширинойу Навотӣ** дар мусобиқа ҷои аввалро мегиранд.

Хулоса, ҳаминро муайян карда тавонистем, ки калимаҳои дорои мафҳуми сифатдошта ва ё аломати ишорашуда антоним шуда метавонистааст.

Ҳодисаи антонимияи таркиби луғавии лексикаи қаннодӣ лаҳҷаи тоҷикони Самарқанд ба мо имконият медиҳад, ки тавассути қиёс ва муқобилгузори маъноии лексикаи калима ва ибораҳо дақиқу аниқ ва саҳеҳ ба тасниф намудани антонимҳо аз рӯи хусусиятҳои сермаъноӣ ва ҳаммаъноӣ наздикмаъноӣ даст дошта бошем.

Адабиёт:

1. Раҳматуллои Возеҳ. "Кони лаззат ва хони неъмат". Душанбе, Адиб, 1992;
2. Эшнӣёзов "Шеваҳои ҳардурӣ" Душанбе, Дониш, 1967
3. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, Дониш, 1972; саҳ 57-67;